

<https://www.aftabekherad.ir>

Mosque, people and government, practical developments, structural requirements

Hossein Javan Arasteh

Assistant Professor, University and Research Institute

Received: 2017/04/19

Accepted: 2017/05/17

Abstract

The key and exceptional position of the mosque as the most popular religious base has always been the focus of attention of both friends and enemies, and its developments have been closely monitored. The important question is to what extent mosques currently need to change and in what structure will this change be possible? This article, under the two axes of practical changes and structural requirements, analyzes the role of the people and the government in this field and analyzes and judges cases in line with the prosperity, dynamism, and sustainability of the role of mosques. The change in the modeling and presentation of a high-quality mosque, the need for culture building and the necessity of empowering mosques on the one hand, and the proposed structure of "popular management with government supervision" instead of pure popular management or pure government management on the other, are among the findings of this article.

Keywords: Mosque, practical changes, structural requirements, popular management, government management

مسجد، مردم و حکومت، تحولات کاربردی، بایسته‌های ساختاری^۱ حسین جوان آراسته

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۲/۱۷

چکیده

جایگاه کلیدی و استثنایی مسجد به عنوان مردمی‌ترین پایگاه دینی همواره مورد توجه دوست و دشمن قرار داشته و تحولات مربوط به آن به دقت رصد می‌شده است. پرسش مهم این است که مساجد در حال حاضر در چه ابعادی نیازمند تحول‌اند و این تحول، متناسب با چه ساختاری امکان‌پذیر خواهد بود. این مقاله در دو محور تحولات کاربردی و بایسته‌های ساختاری به صورت تحلیلی به نقش مردم و دولت در این زمینه پرداخته و مواردی را در راستای شکوفایی، پویایی و ماندگاری نقش مساجد در دست تحلیل و قضاوت نهاده است. تحول در الگوسازی و ارائه مسجد طراز، نیاز به فرهنگ‌سازی و ضرورت توانمندسازی مساجد از یک سو و ساختار پیشنهادی «مدیریت مردمی همراه با نظارت دولتی» به جای مدیریت مردمی محض یا مدیریت دولتی محض از سوی دیگر، از یافته‌های این نوشتار است.

کلید واژه‌ها: مسجد، تحولات کاربردی، بایسته‌های ساختاری، مدیریت مردمی، مدیریت دولتی

---

^۱. حسین جوان آراسته، استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه - hoarasteh@gmail.com

مقدمه

تردیدی نیست که نقش آفرینی توأمان مردم و حکومت در ارتباط با مساجد، سبب افزایش کارایی آن، تثبیت و تقویت زیرساخت‌های فرهنگ اصیل اسلامی در جامعه خواهد شد. «در همه جوامع بشری برای برآورده ساختن نیازهای اساسی اعضای جامعه، پنج نهاد اجتماعی اولیه ایجاد شده است؛ این نهادها عبارت‌اند از: نهادهای خانوادگی، دینی، حکومتی، اقتصادی و آموزشی» (عباسی، ۱۳۹۱: ۳۴). مسجد را باید یکی از مهم‌ترین نهادهای دینی دانست که هرچند از یک منظر، محل برگزاری نماز، سخنرانی، قرائت دعا و دیگر مراسم مذهبی است، ولی از منظر دیگر می‌تواند با توسعه کارکردهایش، منشأ خدماتی سترگ گردد و به چنان جایگاهی ارتقا یابد که هم مردم و هم مقامات حکومتی، این پایگاه دینی را به مثابه دستگاه تصفیه و پالایش ناهنجاری‌های جامعه باور داشته باشند و به سخن دیگر، هم مردم و هم حکومت، مسجد و رسالت‌ها و مأموریت‌های آن را در افقی که شایسته آن است در نظر گیرند. با توجه به این که مسجد، مظهر آمیختگی دنیا، آخرت و نماد دین‌داری محسوب می‌شود، نقش آن در همدلی، همبستگی اجتماعی، بسترسازی برای قرب الهی و رسیدن به کمال انسانی، ایجاب می‌کند از تمام توان و ظرفیتش در ایجاد یک سازمان منسجم و کارآمد برای دستیابی به این اهداف متعالی استفاده شود. در این راستا رصد اقتضائات و تحولاتی که می‌تواند ما را به این اهداف نزدیک سازد و نیز بهینه‌سازی ساختارهای موجود برای دستیابی به تحولات مطلوب از بایسته‌هایی است که هم برای مردم و هم نهادهای فرهنگی، ایجاد تکلیف می‌کند.

۱- ضرورت‌های کارکردی

وضعیت کارکردی مساجد و تحولات احتمالی که در آن پدیدار گشته است را می‌توان در عناوین متفاوت مورد بازکاوی و تحلیل قرار داد.

این مقاله درصدد است از طریق واکاوی، بررسی و تحلیل وضعیت جاری مساجد و کارکردها و نقشی که امروزه در عرصه‌های دینی، اجتماعی و سیاسی ایفا می‌نمایند، ضمن ارائه وضعیت‌شناسی توصیفی، ضرورت‌هایی که به لحاظ کارکردی و ساختاری می‌توانند در ارتقاء مطلوب این نهاد نقش داشته باشد را مورد بازکاوی و تحلیل قرار دهد.

بررسی وضعیت و ارائه الگوی پیشنهادی را در دو سرفصل از یکدیگر متمایز خواهیم

ساخت:

۱. ضرورت‌های کارکردی

۲. ضرورت‌های ساختاری

در ادامه به تشریح هر یک از ابعاد دوگانه خواهیم پرداخت.

۱-۱- الگوسازی (مسجد طراز)

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تحول در هر امری مسئله الگوسازی است. ارائه الگوی مناسب و مطمئن، گذر از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب را با سرعت و سهولت بیشتری محقق خواهد کرد. مسجد الگو؛ مسجدی است که به عنوان معیار می‌بایست مبنا قرار گرفته و مساجد دیگر، براساس آن سنجیده شوند. در واقع، مسجد الگو، سنگ تراز دیگر مساجد است؛ بنابراین، ابتدا می‌بایست یک مسجد ایده‌آل را در تمامی جنبه‌ها توصیف نمود تا بتوان وضعیت هر مسجد و از جمله مدیریت آن را مورد ارزیابی قرارداد. این الگو که به درستی از آن به «مسجد طراز اسلامی» تعبیر می‌شود، می‌تواند با تبیین شاخص‌هایی به حرکت‌ها و اقدامات مرتبط با مسجد سمت و سو بخشد و حتی با اجرای نظام رتبه‌بندی مساجد و سطح‌بندی آنها گام‌هایی عملی در زمینه ارتقاء کارکردی آن برداشته شود. برخی از شاخص‌های مهم در تحقق مسجد تراز را می‌توان به صورت زیر بررسی کرد:

الف) تقوا در تأسیس و مدیریت

عنصر تقوا مهم‌ترین عامل در تأسیس مسجد از دیدگاه اسلامی است. نیت و اخلاص بانیان و پایه‌گذاران مسجد و پاکی پولی که با آن سنگ بنای مساجد گذاشته می‌شود باید مورد توجه قرار گیرد؛ این همان امتیازی است که قرآن کریم برای «مسجد قبا» در مقابل «مسجد ضرار» برمی‌شمارد. مساجد، پایگاه مهم عبادی‌اند و معیاری را که خداوند برای پذیرش اعمال بیان می‌کند، تقوا است.^۱ از سوی دیگر، مدیریت مسجد همانند مدیریت یک اداره دولتی، یا شرکت تجاری، یا موسسه آموزشی یا بنگاه اطلاع‌رسانی نیست. امام جماعت، هیأت امناء و تصمیم‌گیرندگان مسجد، علاوه بر توانمندی‌های لازم، باید انسان‌های صالح و پاک باشند؛ انگیزه‌های دینی و ارزش‌های اخلاقی دغدغه اصلی آنان باشد؛ از آن جایی که خدمت به مسجد کاری الهی است، خداوند فرموده است مشرکان حق خدمت‌گزاری به مساجد را ندارند. در حالی که مشرکان آلوده، خود را صاحب اختیار و سرپرست این کانون بزرگ عبادت می‌پنداشتند، قرآن کریم می‌فرماید "آنها هرگز سرپرستان این مرکز مقدس نبودند" «وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ» "تنها کسانی حق این سرپرستی را دارند که پرهیزکار باشند" «إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الْأَمْتَقُونَ» (سوره الانفال: آیه ۳۴). شاید بتوان از این آیه استفاده کرد که خصیصه تقوا باید در تمامی دست‌اندرکاران مسجد، مورد توجه

۱. انما يتقبل الله من المتقين، سوره مائده: آیه ۲۷

قرارگیرد و افزون بر امام جماعت و هیأت امناء، نسبت به مؤذنان، قاریان قرآن، خادمین و نیروهایی که در انجام فعالیت‌های فرهنگی مسجد مشارکت دارند نیز رعایت شود. البته مساجد در طول تاریخ همواره بهترین گرایش‌ها، درونیات و نیت‌ها را به خود جذب کرده و خادمان مسجد نوعاً انسان‌هایی مخلص و با ایمان بوده‌اند. حسنین هیکل به این واقعیت این گونه اشاره می‌کند که «در کشورهای اسلامی نهادی به چشم می‌خورد که قدرت، قادر به دسترسی بدان نمی‌باشد و آن نهاد مسجد است، با این نهاد نمی‌توان مذاکره پنهانی داشت و یا به آن رشوه داد زیرا انجام چنین عملی به مثابه توهین به عمیق‌ترین و گرامی‌ترین اعتقادات مردم است»^۱ (ساسان، ۱۳۸۷: ۶۳۴).

ب) محوریت امام جماعت

از محور بودن امامان جماعت در جذب مردم به مسجد نباید غافل بود. امام جماعت در کانون و نقطه مرکزی مسجد قرار دارد و دارای نقشی ممتاز و ویژه است؛ زیرا او بار هدایت فکری، تربیتی و فرهنگی مسجد را بر دوش دارد؛ از این رو صلاحیت‌ها و شایستگی‌های او به طور مستقیم بر جذب مردم و جوانان به مسجد اثر می‌گذارد و آن را در راستای رسیدن به «مسجد الگو» یاری می‌کند. علاوه بر خصیصه تقوا و عدالت، هر چه مراتب علمی، اخلاقی، امانتداری، وقت‌گذاری، آراستگی ظاهری، فروتنی و نظم و انضباط او بیشتر باشد، می‌تواند قشرها و طیف‌های بیشتری را به سوی مسجد متمایل سازد. قرآن در مورد رسول خدا(ص) می‌فرماید: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظًا لَفُتِنُوا مِنْ حَوْلِكَ» (سوره آل عمران: آیه ۱۵۹).

از نظر امام علی - علیه السلام - یکی از رسالت‌های مهم و اساسی مسجد آن است که به معنای حقیقی کلمه، «کانون هدایت» مسلمانان باشد (نهج البلاغه، حکمت ۳۶۹؛ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۱: ۲۳۷). از این رو، مسجدی که نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی - آموزشی ایفا نکند، در حقیقت از ادای بخش مهمی از رسالت خویش باز مانده و از «مسجد نمونه» فاصله گرفته است. آبادانی واقعی مساجد، در هدایت بخشی آن جلوه‌گر است و نه ظواهر فریبنده؛ بنابراین اگر مسجدی عالی‌ترین امکانات مادی را در اختیار داشت اما موجب روشنگری و هدایت مردم نبود، خراب و ویران است، هر چند به ظاهر چون قصری با شکوه و مجلل باشد. علی بن ابی طالب(ع) فرموده است: «روزگاری بیاید که از قرآن جز نشانی و از اسلام جز نامی نماند (نهج البلاغه، حکمت ۳۵۹)؛ مساجد مردم از نظر ساخت، آباد است و به لحاظ هدایت ویران، ساکنان و آبادکنندگان بدترین

^۱ ساسان (۱۳۸۷)، به نقل از حسنین هیکل، ایران روایتی که ناگفته ماند، ترجمه حمید احمدی، ص ۲۳۶

انسان‌های روی زمین‌لند، آنان سرمنشأ فتنه و پناهگاه خطاکاری‌لند»^۱ (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۶۱).

ج) خدمات فرهنگی - اجتماعی

جایگاه «مسجد طراز» اسلامی ایجاب می‌کند که همگام با نیازمندی‌های معنوی و مادی مردم بوده و نسبت به امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مردم بیگانه نباشد. «امروزه تحقیقات نشان داده که نهادهای مذهبی برای موفقیت بیشتر لازم است علاوه بر فعالیت‌های معنوی، یکسری خدمات اجتماعی هم به مردم ارائه دهند. برخی تحقیقات نشان می‌دهد مردم خواهان تشکیل کلاس‌های علمی، هنری و تفریحی برای فرزندان‌شان در مساجد بوده و اکثریت آنان دلیل‌شان را سالم بودن محیط‌های مذهبی ذکر کرده‌اند» (شایگان، ۱۳۸۹: ۱۹۵-۱۹۴). مساجد در صدر اول اسلام، از این جهت پیش‌تاز بودند و متأسفانه امروز کمتر به این بُعد از فعالیت‌های مساجد توجه می‌شود. هم پیامبر و هم جانشینان ایشان مهم‌ترین مسائل سیاسی و اجتماعی زمان را در مسجد مطرح و نسبت به آن تصمیم‌گیری می‌کردند. «هرگاه حادثه‌ای مهم رخ می‌داد مردم با شنیدن ندای «الصلوه جماعه» در مسجد گرد می‌آمدند و پیامبر برای آنان سخن می‌گفت» (نوبهار، ۱۳۷۶: ۲۱۷).^۲

د) معماری و مهندسی با کیفیت

اگر در بُعد نرم‌افزاری، امام‌جماعت مقدم بر هر چیزی است در بُعد سخت‌افزاری، معماری و مهندسی مناسب را باید از عوامل بسیار مهم به شمار آورد. افزون بر آن، فراهم بودن تأسیسات و تجهیزات لازم با توجه به موقعیت مکانی و زهانی مسجد، میزان حمایت‌های مالی از آن و در نظر گرفتن همه آنچه که به عمران ظاهر مسجد مربوط می‌شود، کارایی آن را بیشتر می‌کند. امروزه در طراحی مساجد، اختصاص فضاهایی به کانون‌های علمی، فرهنگی و کتابخانه، یک ضرورت انکارناپذیر است همان‌گونه که در نظر گرفتن مکانی برای حل مشکلات اجتماعی و حل و فصل امور نمازگزاران ضرورت دارد. اگر در مسجد فضای کافی برای کتابخانه و سالن مطالعه وجود داشته باشد، این مکان مقدس را در انجام رسالت‌های آن بهتر یاری می‌رساند. از این نکته مهم نباید غافل بود که در تجهیز مساجد به این نوع امکانات سخت‌افزاری و نرم‌افزاری، دوری از

۱. يَا أَيُّهَا عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ لَا يَبْقَى فِيهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا رَسْمُهُ وَمِنَ الْإِسْلَامِ إِلَّا اسْمُهُ، وَ مَسَاجِدُهُمْ يَوْمَئِذٍ عَامِرَةٌ مِنَ الْبِنَاءِ، خَرَابٌ مِنَ الْهَدْيِ، سُكَّانُهَا وَ عَمَارُهَا شُرُّ أَهْلِ الْأَرْضِ، مِنْهُمْ تَخْرُجُ الْفِتْنَةُ، وَ إِلَيْهِمْ تَأْوِي الْخَطِيئَةُ، نهج‌البلاغه، حکمت ۳۶۱.

۲. نوبهار (۱۳۷۶)، به نقل از ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج ۱، ص ۲۴۶.

تشریفات و رعایت سادگی به عنوان یک اصل همواره باید در نظر گرفته شود. سادگی مساجد از توصیه‌های همیشگی پیشوایان دین بوده است؛ آموزه‌های دینی از این که مساجد را شبیه عبادتگاه‌های یهودیان و مسیحیان تزیین کنند، نهی کرده است. رسول خدا (ص) در این باره می‌فرماید: «مسجدهایتان را، آن گونه که یهودیان و مسیحیان عبادت گاه‌های خود را زینت می‌کنند، زینت نکنید»^۱ (نوری، ۱۴۰۸، جلد ۳: ۳۷۱). به نقل از پیامبر گرامی اسلام (ص) گزارش شده است که فرمود: «چون عمل گروهی بد شود مساجد خویش را زینت کنند» (ابن کثیر، ۱۴۱۹، جلد ۶: ۵۷).

۲-۱- فرهنگ‌سازی

تحول در امور مساجد نیازمند فرهنگ‌سازی درخور و شایسته است. در بخشی از سند چشم‌انداز ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی آمده است که جامعه ایرانی در افق این چشم‌انداز چنین ویژگی‌هایی خواهد داشت: ...توسعه یافته، متناسب با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود، متکی بر اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، ملی و انقلابی...فعال، مسئولیت‌پذیر، ایثارگر، مؤمن، رضایت‌مند، برخوردار از وجدان کاری، انضباط، روحیه تعاون و سازگاری اجتماعی، متعهد به انقلاب، نظام اسلامی و شکوفایی ایران و مفتخر به ایرانی بودن... الهام‌بخش، فعال و مؤثر در جهان اسلام با تحکیم الگوی مردم‌سالاری دینی، توسعه کارآمد، جامعه اخلاقی، نواندیشی و پویایی فکری و اجتماعی، تأثیرگذار بر همگرایی اسلامی و منطقه‌ای بر اساس تعالیم اسلامی و اندیشه‌های امام خمینی (ره).

برای تحقق این آرمان‌ها باید از همه ظرفیت‌های جامعه و از جمله مساجد کمک گرفت. و البته دستیابی به این موفقیت‌ها در گرو آن است که قبل از هر چیز در خود مساجد فرهنگ‌سازی لازم صورت پذیرفته باشد. این مهم می‌تواند از طریق به کارگیری ظرفیت‌های رسانه‌ای و بویژه رسانه ملی و با بهره‌گیری از اندیشه عالمان، نخبگان و متولیان فرهنگی عملی شود. فرهنگ‌سازی نسبت به کارکردهای مساجد و انتظارات بجایی که از مساجد می‌رود، می‌تواند آهسته ولی پیوسته در ذهنیت مؤمنان، متولیان و کارگزاران مساجد رسوخ کرده و آنان را آماده برای ایفای نقش‌های مهم در عرصه مساجد نماید. تولید برنامه‌های تلویزیونی مربوط به مسجد، حمایت از ایجاد خبرگزاری تخصصی مسجد و جریان‌سازی حضور نخبگان در مساجد، هریک سهم بسزایی در این فرهنگ‌سازی ایفا خواهند کرد. تلاش امام خمینی در توجه دادن عموم اقشار به اهمیت و جایگاه مسجد را

۱. لَا تُزَخِّرُوا مَسَاجِدَكُمْ كَمَا زَخَّرَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى بِيَعْمَهُمْ

باید نمونه‌ای از جریان‌سازی فرهنگی به شمار آورد. «من تکلیفم را باید ادا کنم، به شما بگویم، شما دانشگاهی‌ها، شما دانشجویها، همه‌تان مساجد را بروید پر کنید، سنگر است اینجا، سنگرها را باید پر کرد» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۲: ۳۹۳). «اگر حرم، کعبه، مسجد و محراب، سنگر و پشتیبان سربازان خدا، مدافعان حرم و حرمت انبیاء نیست، پس مأمّن و پناهگاه آنان در کجاست؟» (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۰: ۳۱۶).

همان‌گونه که رسول خدا مسجد را پایگاه رسیدگی به امور قرارداد و عملاً در این زمینه فرهنگ‌سازی کردند به گونه‌ای که در هیچ سندتاریخی برای رسول خدا دارالاماره یا مقرر حکومتی ذکر نشده است، امام خمینی نیز پس از پیروزی انقلاب به پیروی از پیامبر اکرم (ص) از حسینیه محقر جماران به رهبری جهان اسلام پرداختند. پیوند ناگسستنی انقلاب با مسجد را به نمایش گذاشتند و این سنت حسنه تا به امروز نیز تداوم یافته است.

۳-۱- توانمندسازی

عوامل و زمینه‌های متعددی در توانمندسازی مدیریت مسجد نقش دارند. این زیرساخت‌ها خواه انسانی باشند (امام جماعت، دست‌اندرکاران و مردم) و خواه مالی و مادی، در جای خود باید مورد بررسی قرار گیرند؛ بسیاری از مساجد ما در حال حاضر از جهات مختلفی آسیب‌پذیرند:

الف) سستی بودن و عدم امکان پاسخگویی به نیازهای جامعه امروزی؛

ب) نبود یک مدل مدیریتی مطلوب و تعمیم‌یافته برای اداره مسجد

ج) عدم تدوین نظام جذب و گزینش ائمه جماعت

د) محدود بودن دایره و دامنه کارکردی

ه) عدم توسعه دامنه ارتباطی خود با اقشار، گروه‌ها و دستجات اجتماعی و خانوادگی برای جبران این نقاط ضعف، انجام پژوهش‌های کاربردی در ارتباط با حوزه‌ها و قلمروهای فعالیت مساجد، سیستم اداره مساجد، خودکفا شدن و درون‌زا بودن مساجد و ترسیم امام جماعت الگو ضرورت دارد. تواناسازی مساجد حداقل در دو سطح باید مدنظر قرار گیرد، تواناسازی کارکردی که مشتمل بر دامنه فعالیت‌ها، برنامه‌ها، اقدامات و فعالیت‌هایی است که مساجد پایه به آن اهتمام نمایند و دیگر تواناسازی محتوایی، ارتباطی و گفتمانی است که باید از طریق تزریق علوم و برگزاری دوره‌های آموزشی و انتخاب نیروهای نخبه انجام گردد.

۲- بایسته‌های ساختاری

علاوه بر ابعاد کارکردی، مساجد نیازمند تحولات ساختاری و دگرگونی‌هایی هستند که سطح کارآمدی و اثربخشی آنان در فرایندهای دینی و غیردینی اعم از اجتماعی، فرهنگی و معرفتی ارتقاء بخشد. برخی از این ضرورت‌های ساختاری در عناوین ذیل قابل تأکید است.

۱-۲- مدیریت مردمی

جایگاه مسجد در اسلام و ذهنیت مسلمانان به گونه‌ای است که مردمی بودن و مردمی ماندن آن به عنوان یک اصل اساسی باید مورد توجه قرارگیرد. دلایل زیادی را می‌توان بر این امر اقامه کرد:

الف) ماهیت وقفی مسجد

مسجد خانه خداوند است و به لحاظ شرعی و قانونی در ملکیت هیچکس نیست. دولت‌ها، احزاب و گروه‌ها و نیز اشخاص حقیقی و حقوقی، هیچکدام نسبت به چنین مکان‌هایی نه حق مالکیت و نه حق اولویت دارند و این به دلیل ماهیت وقف عام بودن آن است. در حقیقت، وقفیت مسجد، آن را از مالکیت اشخاص خارج می‌کند. بر این اساس توجیهی برای دخالت دولت در اداره امور مساجد وجود نخواهد داشت. اما به معنای این نیست که مساجد از دایره شمولیت دولت اسلامی و ولایت عمومی آن خارج هستند. از این نظر که ولایت مشتمل بر همه ابعاد، ساختارها و کارکردهای زندگی جمعی در تمامی عرصه‌هاست، مساجد نیز از این شمولیت خارج نیستند. آنچه اهمیت دارد ممانعت از دولتی شدن مساجد است، چراکه وجه مردمی آن تضعیف و سطح مشارکت عمومی در آن را می‌کاهد. احادیثی که به ثواب ساختن مساجد اشاره کرده‌اند، ناظر بر عموم مردم‌اند و نه فقط دولت. به عنوان نمونه علی بن ابی طالب (ع) از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده‌اند: «هرکس از مال خودش مسجدی را برای خدا بسازد، خداوند خانه‌ای در بهشت برای او می‌سازد» (ابن ماجه، ۱۹۷۵، ج ۱: ۲۴۳).^۱

ب) دینی بودن نهاد مسجد

مسجد بدون شک نهادی دینی است و اگر بخواهیم آن را تعریف کنیم باید آن را نهادی داوطلبانه، غیر انتفاعی، غیر دولتی و ایمان محور بدانیم. با این وجود، آیا امور دینی باید صرفاً جنبه مردمی داشته باشد یا خیر و آیا دخالت دولت در امور مساجد به مصلحت

۱. من بنی لله مسجدا من ماله، بنی الله له بیتا فی الجنة. نظیر این روایت را عثمان بن عفان نیز از پیامبر نقل کرده است، همان و نیز ر.ک: سنن النسائی، المجلد الاول، الجزء الثانی، ص ۳۱.

هست یا نیست؟ به این نکته باید توجه داشت که مستقل بودن مسجد به خودی خود مطلوبیت دارد؛ یکی از ویژگی‌ها و خصوصیات نهادهایی همانند مساجد آن است که متمایز از دخالت دولت بنیان نهاده شده‌اند و توسط هیأت امنایی اداره می‌شوند که توانایی تصمیم‌گیری مستقل را دارند. از گذشته تا حال، مساجد به وسیله خود مردم مدیریت می‌شده است. مردم با انگیزه‌های الهی همه هزینه‌های مسجد را از ساخت تا بهره‌برداری، نگهداری و تعمیرات، خود متقبل می‌شده‌اند. این امر رابطه مستحکمی را میان مردم و مسجد برقرار می‌کند؛ در نقطه مقابل، وابستگی مسجد به «دولت»، نه تنها ذهنیت مثبتی را در اذهان ایجاد نمی‌کند، بلکه موجب تضعیف احساس مسئولیت مردم در قبال مسجد می‌شود زیرا تصور می‌کنند که کار مسجد زمین نخواهد ماند و اگر آنها اقدام نکنند، حکومت اقدام خواهد کرد. بر این اساس مصلحت مسجد اقتضا می‌کند که مدیریت آن مردمی باقی بماند.

ج) اثربخشی مسجد

موفق بودن یا نبودن مدیریت هر مجموعه یا سازمان با میزان اثربخشی آن سنجیده می‌شود. یکی از رویکردهای مطرح در اثربخشی، رویکرد دستیابی به اهداف می‌باشد. شاخص‌هایی را می‌توان برای اثربخشی در نظر گرفت که از جمله آنها کارایی، انگیزش، رضایت‌مندی، انعطاف‌پذیری، بهره‌وری و مشارکت در تصمیم‌گیری است.

اینک این پرسش مطرح است که وقتی ما مسجدی را با هیأت امنایی می‌خواهیم اداره کنیم با عنایت به شاخص‌های اثر بخشی، آیا وابستگی مسجد به دولت و حکومت تأثیرات منفی بر این شاخص‌ها نخواهد گذارد؟ باید توجه داشت که مساجد یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های دینی‌اند که از نظام ارزشی صیانت کرده و با تقویت گرایش‌های مذهبی مردم و بیان آموزه‌های اسلام در این زمینه ایفای نقش می‌کنند.

قدرت مساجد در جلوگیری از فراموش شدن ارزش‌های جامعه و برانگیختن حق تعهد و مسئولیت مؤمنان در دفاع از حق و مقاومت در برابر باطل، رابطه مستقیمی با استقلال آنها دارد. مساجد به لحاظ عدم وابستگی‌های مادی و معنوی در طول تاریخ به حکومت‌ها توانسته‌اند بدون هیچ‌گونه ملاحظه‌کاری و احتیاط پیشگی با فساد، انحرافات و بدعت‌های مخالف دستورات و ضرورت‌های اعتقادی قدرت‌های حاکم در افتند. امامان مساجد در صورتی که در حوزه‌های علمیه مستقل تربیت شده و وام‌دار حکومت‌ها نباشند، زمانی که مسئولیت هدایت و رهبری مساجد را برعهده می‌گیرند، در دفاع از حق و مبارزه با باطل در هر پست و مقامی، پروایی ندارند و این‌گونه است که در حافظه تاریخی مسلمانان این

واقعیت ثبت شده است که هر حرکتی که از مساجد آغاز می‌شود، از یکسو رنگ دینی و الهی و از سوی دیگر رنگ مردمی دارد و این دو خود عامل ماندگاری نهضت‌ها و حرکت‌ها هستند.

مسجد زمانی می‌تواند انسان‌های آزاده‌ای تربیت کند که برای اعتلای کلمه حق، احیای ارزش‌های دینی و اقامه شعائر مذهبی، بدون هیچ ملاحظه‌ای پا به میدان گذارند که کاملاً مستقل باشد؛ وابسته بودن مساجد به مراکز خاص چه بسا موجب می‌شود که نتوانند مسئولیت‌های خطیر آموزشی، اجتماعی و معرفتی خود را ایفا کنند. وابستگی مسجد، قدرت نوآوری، جذب مشارکت‌های اجتماعی، خلاقیت و نوآوری روش‌شناختی را از آنها می‌ستاند و مجبور به کلیشه‌هایی می‌نماید که به شکل متمرکز و سلسله‌مراتبی طراحی و ابلاغ می‌شود.

۲-۲- مدیریت دولتی

دلایلی که در زمینه مدیریت مردمی مسجد مطرح شد، هرچند پذیرفتنی و کاملاً قابل درک است ولی امروزه مدیریت مسجد زوایای دیگری دارد که مدیریت مردمی با وجود امتیازات غیر قابل انکار آن، مسجد را در پاره‌ای از موارد از فرصت‌هایی که می‌تواند از آن به خوبی استفاده کند، محروم خواهد ساخت و در پاره‌ای موارد دچار مشکلات خواهد نمود. دغدغه استقلال مسجد و نگرانی از وابستگی آن به دولت، امری پسندیده و بجا می‌باشد، اما نفی مطلق ارتباط با دولت و حکومت نیز نه منطقی و نه در برخی از موارد شدنی است؛ می‌توان با در نظر داشتن همه ملاحظات به شکلی عمل کرد که جمع میان استقلال مساجد و ارتباط معقول و منطقی آن با نهادهای دولتی امکان‌پذیر باشد. اهمیت این بحث با توجه به این واقعیت که بسیاری از مساجد در کشورهای اسلامی دولتی هستند و یا از سوی دولت مدیریت می‌شوند دو چندان می‌شود. وزارتخانه‌هایی چون وزارت اوقاف، امور مساجد را زیر نظر داشته و دولت بر مساجد از طریق چنین وزارتخانه‌ای اشراف دارد. در این جا به برخی از چالش‌های موجود بر سر راه مدیریت مردمی اشاره می‌کنیم:

الف) ولایت حاکم اسلامی بر مساجد

از نظر فقهی، حاکم اسلامی، بر همه امور دینی و غیر دینی، ولایت دارد. ولایت بر مساجد، جزئی از ولایت کلی او خواهد بود و به همین دلیل است که او صلاحیت دارد امامان جمعه را نصب کند و بر فعالیت آنها نظارت داشته باشد. به عقیده «ماوردی» یکی از ولایت‌های امام مسلمانان، ولایت بر اقامه نمازها می‌باشد. امامت نمازهای پنجگانه در

مساجد، با نصب امام محقق می‌شود. در مساجد سلطانی، یعنی مساجد پرجمعیتی که سلطان به آنها عنایت دارد، به جز کسی که سلطان، امامت را به او واگذار کرده، حق امامت ندارد (الموردی، ۱۴۱۶: ۱۵۷). برخی، لازمه ولایت والی شایسته را آن دانسته‌اند که ولی امر، حق دارد هر کاری از کارهای مربوط به زندگی مسلمانان را که شایسته‌تر تشخیص می‌دهد، برگزیند زیرا این امانتی است که خداوند رعایتش را از سلطان سؤال خواهد کرد (مامون حموش، ۱۴۲۶: ۸۳). بر این اساس، به نظر می‌رسد در حکومت‌های اسلامی و با وجود والی مسلمان، امور مساجد باید زیر نظر او اداره گردد و آنچه به عنوان نصب امام جمعه یا جماعت مطرح شده است، دلالت بر این دارد که مدیریت مسجد نیز باید به حکومت مرتبط باشد زیرا همه می‌دانیم که امام مسجد در زمینه مدیریت مسجد، نقش کلیدی و محوری دارد. این همان واقعیتی است که امروزه در اکثر کشورهای اسلامی شاهد آن هستیم.

ب) مساجد و نیاز به حمایت‌های اداری - مالی

در دهه‌های اخیر تحولات فراوانی در همه جوامع از جمله جوامع اسلامی رخ داده است؛ این تحولات را نه می‌توان نادیده گرفت و نه می‌توان با آن مبارزه کرد؛ منطقی‌ترین راه، مدیریت این تحولات است؛ در موضوع مورد بحث ما، مدیریت این تحولات از سوی نهادی چون مساجد به این معناست که کارگزاران مساجد با شناخت پیچیدگی‌های روابط حاکم بر جامعه امروزی و با درک ضرورت ارتباط همه نهادهای غیر انتفاعی با دولت، سعی کنند از این ارتباط به نوعی سازنده و در راستای بهره‌وری هرچه بیشتر مسجد و نیل به اهداف آن کمک گیرند.

یکی از لوازم تجدد، حضور دولت در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی است؛ چه بخواهیم و چه نخواهیم دولت به سراغ نهادهای دینی خواهد آمد، فرض ما این است که در جامعه اسلامی، اگر دولت‌ها پایبندی چندانی به ارزش‌های اسلامی نداشته باشند در مقام ضدیت با آنها نیستند و همین اندازه کافی است که از توان و ظرفیت دولت‌های اسلامی برای نیل به اهداف این نهاد دینی بهره بگیریم. نگاه سنتی به مسجد اگر منتهی به نادیده گرفتن نقش‌هایی شود که نهادهایی چون دولت در عرصه‌های مختلف ایفا می‌کنند، نتیجه آن ناکارآمدی مساجد خواهد بود. رهاورد چشم بستن به این واقعیت‌ها در دوران ما، توسعه‌نیافتگی در همه ابعاد آن خواهد بود و مساجد نیز در تیررس این آفت قرار خواهند گرفت.

مدیریت مسجد و ساماندهی به امور داخلی و خارجی آن در برخی از موارد با حمایت دولت و نهادهای مرتبط با آن، عجین شده است؛ مواردی از قبیل در اختیار گذاشتن زمین مناسب در مکان مناسب، تأمین مصالح ساختمانی و تجهیزات مورد نیاز مساجد، تأمین آب، برق، تلفن و گاز مساجد به صورت رایگان و یا محاسبه بر اساس نازلترین قیمت، ثبت مسجد به عنوان مجموعه‌ای که دارای شخصیت حقوقی است و حمایت‌های اداری و حقوقی در ابعاد مختلف از مسجد، نمونه‌هایی هستند که مدیریت مسجد در زمان ما با آن مواجه می‌باشد.

بدین ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که مدیریت مردمی مساجد، گرچه به عنوان یک اصل باید به صورت جدی مورد توجه قرارگیرد اما اگر لازمه چنین مدیریتی نفی ارتباط و تعامل سازنده با دولت باشد، رهاورد آن، محروم کردن مساجد از ظرفیت‌های فراوانی است که دولت‌ها در اختیار دارند و در صورتی که بتوان با حفظ استقلال مساجد از حمایت‌های مادی و معنوی در بخش‌های مختلف اداری، مالی، حقوقی بهره‌مند شد، منطقی نیست که مدیریت مسجد از این ظرفیت‌ها به بهانه مردمی بودن استفاده نکند. به بیان دیگر این‌گونه حمایت‌ها هیچ‌گونه لطمه‌ای به مدیریت مردمی و استقلال مساجد نخواهد زد؛ کسانی که بر مدیریت دولتی و تهی‌سازی آن از مداخله، مشارکت و واگذاری مردمی امور مساجد اصرار دارند اقتضائات حاکم بر زمان ما را به درستی درک نکرده‌اند.

ج) ضمانت اجرا در مبارزه با آسیب‌های احتمالی

ماجرای مسجد ضرار و مواجهه قاطع قرآن با آن از جهات مختلف قابل تأمل است. منافقین مدینه پس از تأسیس مسجد قبا و سامان یافتن امور مسلمانان، روز به روز قدرت مسلمانان را بیشتر و شکست و انفعال خود را افزونتر می‌یافتند؛ از این رو، در سال نهم هجری آنان نیز به مسجدسازی روی آوردند و زیر یک پوشش مقدس، به دنبال تضعیف و تفرقه مسلمانان بودند؛ قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: والذین اتخذوا ضرارا و کفرا و تفریقا بین المؤمنین... (سوره توبه: آیه ۱۰۷). خداوند، غرض منافقان را از ساختن مسجد، ضرر رساندن به مؤمنان، گسترش کفر، تفرقه انداختن میان آنان و فراهم آوردن فرصت مناسب برای محاربان، دشمنان خدا و رسول می‌شمرد و از آنجا که مصلحت حفظ وحدت مسلمین اولویت بالایی داشته، پیامبر دستور تخریب و آتش زدن مسجد منافقان را می‌دهد.

این یک نمونه است و در همه زمان‌ها و مکان‌ها از این قبیل اقدامات را می‌توان سراغ گرفت. گاه مشاهده می‌شود که ساختن مساجد متعدد در کنار هم به قصد رقابت و اختلاف

انگیزی میان مؤمنان و جبهه‌گیری آنان علیه یکدیگر صورت می‌گیرد، حال چه کسی باید از چنین اقداماتی جلوگیری کند؟ و بر اساس چه معیاری؟ این جاست که ما ضمانت اجرایی جز دولت را نمی‌یابیم؛ مردم و کارگزاران مساجدی که با پدیده‌هایی از این قبیل مواجه می‌شوند چاره‌ای جز این ندارند که از قدرت دولت برای مبارزه با مفسدانی که مقدس‌ترین مکان‌ها را به بازی گرفته‌اند، استفاده کنند. این یکی از دلایل توجیه‌کننده تعامل با دولت در مدیریت مساجد می‌باشد.

همگان می‌دانند که نفوذ جریان‌های تکفیری و وهابی در مساجد و آموزه‌های آنان منشأ تضادها، درگیری‌ها و ویرانی‌هایی شده است که جامعه اسلامی با آن درگیر است. عدم نظارت صحیح در مساجد به ویژه در کشورهای مثل سوریه که با درخواست ساخت مساجد از طرف عربستان سعودی آغاز و با واگذاری مدیریت آن به جریان‌های وابسته به این کشور تکمیل گردید، منشأ ایجاد و سازماندهی جریان‌های تروریستی‌ای گردید که نه تنها ساخت نظم و سامان جامعه را فروپاشی کرد بلکه جان، مال و ناموس مسلمانان این کشور با انواع تعرضات این جریانات، تهدید و امنیت عمومی و ملی آن با مداخله بیگانگان فروپاشی شده است.

۳-۲- مدیریت مردمی و نظارت دولتی

نقد مدیریت دولتی

- آنچه در زمینه ولایت حاکم مطرح است، نصب امامان جمعه می‌باشد. در این زمینه بحثی وجود ندارد، به دلیل اهمیت خاص نماز جمعه، والی مسلمانان یا خود امامت جمعه را برعهده می‌گیرد و یا فردی را به این منصب، منصوب می‌کند. سنخ امامت جمعه با امامت در نمازهای پنجگانه متفاوت است و به همین دلیل است که ابوسعید خدری از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده است که «اگر سه مسلمان بودند، یکی از آنان امامت را برعهده گیرد، کسی به امامت، شایسته‌تر است که قرائتش نیکوتر باشد» (مسلم، ۱۳۹۷، ج ۱: ۲۶۹). ابی مسعود از پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کند که فرمود: «کسی امام جماعت می‌شود که کتاب خدا را بهتر قرئت کند و اگر افراد در قرئت با هم برابر بودند کسی که تقدم در هجرت دارد، مقدم است و اگر در هجرت نیز برابر بودند کسی که به سنت داناتر است مقدم می‌شود...» (النسائی، المجلد الاول، الجزء الثانی: ۷۶؛ مسلم، ۱۳۹۷، ج ۱: ۲۷۰) این روایات به خوبی دلالت دارند که انتخاب امام جماعت به دست خود مردم است و پیامبر اکرم، فقط ویژگی‌های امام جماعت را بیان کرده‌اند.

- «ماوردی» هرچند امامت برخی از مساجد، مانند مساجد جامع را مختص والی، یا سلطان یا کسی که از طرف سلطان منصوب است می‌داند، ولی او تصریح می‌کند که امامت مساجد عمومی (در مقابل مساجد سلطانی) که مردم محلات و قبائل در خیابان‌ها و میان قبیله خود تأسیس می‌کنند، مربوط به خود مردم است و امام جماعت کسی است که مردم نسبت به او اتفاق نظر داشته باشند و در صورتی که اختلاف نظر در مورد امام وجود داشته باشد، بر اساس نظر اکثریت عمل خواهد شد و در صورتی که در این اختلاف، اکثریتی نباشد، سلطان، امام جماعت را انتخاب می‌کند تا اختلاف از بین رود (الماوردی، ۱۴۱۶: ۱۶۱). بدین ترتیب روشن می‌گردد که آنچه در نظام سیاسی اسلام، در مورد انتخاب امام جماعت مساجد معمولی رایج بوده است، گزینش امام توسط مردم بوده است. وقتی گزینش امام به دست مردم صورت گیرد، به طریق اولی^۱، سایر امور مربوط به مدیریت مسجد نیز به دست خود مردم خواهد بود و اساساً در میان روایاتی که مربوط به مسجد و اداره آن است، روایتی که دلالت کند که در صدر اسلام، حکومت بر مدیریت مساجد، سلطه و اشراف داشته است وجود ندارد، و روشن نیست که وابستگی تمام عیار مساجد به حکومت‌ها در کشورهای اسلامی بر چه مبنایی صورت گرفته است.

- بحث مدیریت مسجد، مربوط به نوع مساجدی است که توسط مؤمنان، ساخته و اداره می‌شود. بنابر مساجدی نظیر مسجدالحرام، مسجدالنبی و یا مساجدی که به عنوان میراث فرهنگی در هر کشوری مطرح‌اند و نیاز به مدیریت و مراقبت‌های ویژه دارند و نیز مساجدی که در مراکز خاص و یا توسط گروه‌های خاصی تأسیس می‌شوند، از این بحث خارج می‌باشند و اساساً مدیریت مساجد در برخی از مساجد مورد اشاره، نه تنها در صلاحیت دولت خاصی نیست بلکه به جهت فراملی بودن آنها و تعلقی که به جهان اسلام دارند، مناسب‌تر آن است که مدیریت آنها زیر نظر سازمان همکاری‌های اسلامی انجام پذیرد تا از انحصار دولتی خاص خارج شود.

- در این که می‌توان و در مواردی لازم است از حمایت‌ها و کمک‌های مادی و اداری دولت بهره‌گرفت، اشکالی نیست اما لازمه پذیرش چنین کمک‌هایی، پذیرش مدیریت دولت در امر مساجد نیست، آسیب این رویکرد، فروکاستن از استقلال مساجد و تهدید منافع بسیار منبعت از این استقلال است. مدیریت دولتی، استقلال مساجد و منافع آن را در معرض تهدید قرار می‌دهد. خلاقیت و نوآوری، تنوع فرهنگی، فعالیت‌های مذهبی، فرهنگی و عام‌المنفعه داوطلبانه را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد، به همین دلیل لازم است که بهره‌گیری مساجد از خدمات دولتی، در حد ضرورت بوده و به حداقل آن

اکتفا شود، این امر انتظار دولت را نیز به حداقل می‌رساند. مدیریت مسجد باید به گونه‌ای باشد که کمترین تأثیر را خارج از سازمان مساجد بپذیرد و ساز و کارهایی در آن دیده شود که از استقلال مسجد صیانت کند. متأسفانه امروزه در برخی از کشورهای اسلامی، مدیریت متمرکز دولت بر امور مساجد تا آن جا پیش رفته است که حتی تهیه نقشه‌های یکسان برای مساجد را مورد توجه قرار می‌دهد، موضوعی که کارشناسان معماری با آن مخالفند و آسیب‌شناسی آن فرصت خاصی را می‌طلبد. نصب و عزل امامان جماعت و جمعه، توسط دولت، تعیین اذان‌گویان، دیکته شدن خطبه‌های نماز جمعه، دخالت در نام‌گذاری و تغییر نام مساجد و ده‌ها آسیب دیگر، از جمله پیامدهای نامطلوب مدیریت دولت بر مساجد می‌باشند. فاصله‌گیری مسجد از وضعیت مطلوب آن در اثر اقداماتی این چنینی، همان چیزی است که توسط برخی از اندیشمندان مورد انتقاد قرار گرفته است (طه الولی، ۱۴۰۹: ۳۶۶). فراموش نباید کرد که مسجد مهم‌ترین پایگاه دین و دیانت است، از این رو نباید ساز و کار اداره مسجد، به گونه‌ای باشد که مؤمنان تصور کنند که «دین» در اختیار نهادهای رسمی قرار گرفته است.

۳- ضرورت‌های بازاندیشانه در وضعیت کارکردی و راهبردی مساجد

همان‌طور که اشاره شد مسجد بنیادی‌ترین نهاد دینی است که کارکردها، مسئولیت‌ها و نقش‌های متفاوتی را در جوامع اسلامی عهده‌دار شده است. سؤال دقیقی که به لحاظ جامعه‌شناختی و معرفت‌شناختی باید به آن پاسخ گفته شود این است که آیا مساجد در ساحت فعلی می‌توانند مسئولیت‌های خود را ایفا نمایند یا با توجه به تحولات فراگیری که امروزه در عرصه‌های اجتماعی، ارتباطی و ساختاری پدیدار گردیده است، ضرورتاً باید تحولاتی در عرصه‌های کارکردی مساجد نیز پدید آید؟ واقعیت‌های امروزین بیانگر آن است که جایجایی کارکردی با سرعتی شتابناک در حال وقوع است. پدید آمدن ساختارهای جدید منشأ بروز خدمات و کارکردهای نوینی است که باعث می‌گردد به شکل راحت‌تر و یا در قالب‌های جدیدتری این نهادهای نوپدید ارائه خدمات بپردازند. در عرصه‌های دینی نیز شاهد تحولات پردامنه‌ای هستیم که قطعاً وضعیت جدیدی را برای بازیگران و کنشگران عرصه‌های دینی پدید آورده است. برخی از این تحولات که شاخص‌های متفاوتی برای آن وجود دارد عبارتند از:

۱. برآمدن قشر جدیدی از مداحان و ذاکرانی که تلاش دارند خود مدیریت مناسک و آیین‌های مذهبی را عهده‌دار باشند.

۲. کاهش نقش منبر در آیین‌های مذهبی و برجسته شدن روش‌ها و الگوهای جدیدی که نقش انجام فعالیت‌های مذهبی را عهده‌دار شده است.
۳. محدود شدن دایره فعالیت‌های مساجد به امور مذهبی در حد برگزاری مراسم نماز جماعت و یا آیین‌های خاص مربوط به ایام سوگ
۴. کاهش ارتباط مساجد با محیط‌های عمومی به ویژه خانواده‌های ساکن در محلات
۵. جایگزین شدن جریان‌های نوپدید که از طرق دیگری مراسم و آیین‌های بدیل را در قالب‌های مذهبی و یا شبه مذهبی تعقیب می‌کنند (جریان‌های روان‌شناختی، یوگا، فرقه‌ها، پارتی‌ها و...)
۶. جایگزینی مرجعیت‌های معرفتی و دینی جدید که باعث کاهش سطح ارتباطات نسل جوان با مساجد گردیده و این جابجایی که روند رو به تزایدی دارد می‌تواند از نقش راهبردی مساجد در عرصه‌های گوناگون بکاهد.
۷. نگاه انتفاعی برخی از هیأت‌های امنای مساجد که برای تأمین بخشی از هزینه‌های خود، محیط مسجد را برای برگزاری فعالیت‌های متفاوت در اختیار افراد و یا کسانی که نیازمند برگزاری مراسم هستند، قرار می‌دهند.
۸. کم‌توجهی، بی‌تجربگی و یا احساس عدم نیاز برخی از دست‌اندرکاران مساجد برای تجدیدنظر در الگوی روش‌شناختی خود در زمینه ارتباط با جامعه، استقبال از روش‌ها و شیوه‌های جدید، تکمیل فعالیت‌ها و پوشش به کارکردهای دیگری که در جامعه با خلأ مواجه است.
۹. گرایش اکثریت هیأت‌های امنای مساجد به فعالیت‌های محدود به دلیل ناتوانی فیزیکی و یا محدود بودن دایره انگیزشی و معرفتی نسبت به ضرورت‌های نوین نقش مساجد در جهان جدید
۱۰. کاهش سطح تماس و ارتباطات نسل‌های جدید با مساجد و کاهش میزان حضور آنان در مسجد که خودبه‌خود پویایی را از مساجد ستانده و نوعی توقف و ایستایی را به آنها تحمیل کرده است.
۱۱. رقابت‌های تخریب‌کننده، احساس تملک، گرایش به جریان‌های فکری خاص، نفوذ برخی چهره‌های دارای گرایش‌های جریان‌ی و یا سیاسی و... از جمله عواملی هستند که در برخی از مساجد منشأ اختلال و آسیب‌هایی می‌شوند که با اعتماد مردم انطباق ندارد.
۱۲. تغییر در جابجایی رویکردی مردم نسبت به نقش مساجد که منشأ حاشیه‌ای شدن مساجد در ارتباطات اجتماعی گردد.

۱۳...۱۳

مجموع این نقائص و اشکالات، شرایط نوینی را نسبت به مساجد پدید آورده است که با نیازها، ضرورت‌ها و کارکردهای اقتضایی مساجد انطباق ندارد. در حالی که جریان‌های معارض دینی با استفاده از مکانیزم‌های متفاوت درصدد هستند تا با الگوسازی‌های جدید ضمن ارتباط با جامعه، نظام معرفتی و اعتقادی مبتنی بر تعارضات با معرفت ناب دینی را در جامعه ترویج و تسری بخشند، مساجد و دست‌اندرکاران آن به هر دلیل گرایش و یا الگوی نوینی برای بهره‌گیری از ظرفیت مساجد برای پیشبرد اهداف دینی، اجتماعی و مبارزه با اختلالات، انحرافات، آسیب‌های اجتماعی ارائه نداده‌اند. محدود شدن دایره کارکردی مساجد ریشه در سه بنیان اصلی دارد:

۱. مشکلات معرفت‌شناختی ناشی از ادراک در نقش مساجد در دنیای جدید
۲. اختلالات ناشی از الگوی مدیریت مساجد که بر مدل‌های سنتی و ناکارآمد تأکید دارد.

۳. نقائص و ضعف‌های ناشی از برنامه‌ریزی استراتژیک و راهبردی که مستلزم تزریق تفکر جدید و جذب نیروهای پویا، نخبه و مردمی به درون مساجد است. این اختلالات سه‌گانه نه تنها می‌تواند در چشم‌انداز آینده، مساجد را با مشکلات و ناکارکردی‌های جدیدی مواجه سازد، بلکه این نقائص خود مقدمه ایجاد فرصت برای جریان‌های معارض دینی و یا جریان‌های انحرافی است که با استفاده از خلأهای جاری اهداف خود در عرصه دینی را با سهولت بیشتری به پیش ببرند.

۴- ضرورت‌های راهبردی

۱. شبکه‌سازی و هماهنگ‌سازی، یکی از بایسته‌های ساختاری مساجد می‌باشد به گونه‌ای که گاه سازماندهی مساجد منهای توجه به آنها عملاً امکان‌پذیر نخواهد بود. در این زمینه به موارد زیر لازم است توجه کافی صورت پذیرد:

- استفاده بهینه از فناوری اطلاعات و ارتباطات، از طریق تأسیس و تقویت پرتال مساجد، ایجاد تالارهای گفتگو در پرتال مسجد، ایجاد شبکه رایانه‌ای بین مساجد و ایجاد نرم افزارهای تخصصی مساجد.

- تهیه بانک اطلاعات مساجد کشور^۱ حاوی شناسنامه مشخصات مساجد و فعالان آنها،
- ایجاد دفتر حقوقی به منظور ثبت مساجد و پیگیری کلیه امور حقوقی مورد نیاز،
- رده‌بندی مساجد و اختصاص امکانات متناسب با جایگاه هر مسجد،

^۱ هم‌اکنون در ایران به ازای هر ۱۱۰۰ نفر یک مسجد وجود دارد و پایتخت با برخورداری از ۱۹۴۱ مسجد، به ازای بیش از هر ۴۲۰۰ نفر یک مسجد دارد (<http://www.tabnak.ir/fa/news/>) کد خبر: ۴۳۸۱۷۳ تاریخ انتشار: ۰۷ مهر ۱۳۹۳ -

- برنامه‌ریزی جهت ایجاد هماهنگی و یکپارچگی ائمه جماعت مساجد،
- استفاده از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های مساجد نمونه و مساجد دارای امکانات برای ارتقاء سایر مساجد.
۲. بازاندیشی در وضعیت و الگوی مدیریت مساجد که موجب افزایش فاصله جامعه از مساجد به دلیل بی‌برنامگی، ضعف‌های ارتباطی و مشکلات حرفه‌ای حاصل آمده است.
۳. تغییر در وضعیت معماری مساجد به گونه‌ای که با ایجاد مراکز تکمیلی در کنار مساجد، کارکردهای بیشتری در عرصه‌های آموزشی، مشاوره‌ای، خدماتی و حتی فراغتی ارائه و بدین سبب موجب افزایش ارتباط با بدنه جامعه و رفع خلأهای جاری باشد.
۴. طراحی الگوی نوین برای مدیریت مساجد جهت ارتباط با ساکنان محلات و آگاهی از نیازها، انتظارات و مطالبات آنان از مساجد و شناخت علل، زمینه‌ها و عواملی که مانع ارتباط و یا همکاری آحاد جامعه به ویژه نسل‌های جدید با مساجد می‌گردد.
۵. توانمندسازی مساجد از نظر معرفتی، پشتوانه‌های علمی، ارتباط با حوزه‌های علمیه و بهره‌گیری از ظرفیت حوزه‌ها برای پویاسازی مساجد
۶. طراحی و برنامه‌ریزی جهت جذب نخبگان علمی، هنری، جامعه‌شناسی، روان‌شناختی، ادبی و... به مساجد و بهره‌گیری از توان و تخصص آنان برای ارائه خدماتی که جامعه از خلأ آن در رنج است.
۷. دعوت از نخبگان جهت طراحی و ارائه مدل روزآمد از نقش مساجد در برابر آسیب‌های اجتماعی، تواناسازی جامعه اعم از والدین، جوانان و زوج‌های جوان و بهره‌گیری از فرصت‌های بی‌بدیلی که در این عرصه وجود دارد.
۸. مطالعه، بررسی و ارائه طرح جهت ارتقاء سطح پیوند بین مسجد، مدرسه، رسانه و خانواده که با تفکیک مسئولیت‌ها و هم‌افزایی در اقدامات، به روند بهسازی امور فرهنگی و رفع معضلات یاری رسانند.
۹. افزایش سطح واسپاری مسئولیت‌ها به مردم، جابجایی هیأت‌های مدیره مساجد و ممانعت از رانتهی شدن اداره مساجد
۱۰. مطالعه تطبیقی بین جهت‌گیری‌های روش‌شناختی، رویکردی و عملکردی مساجد در کشورهای دیگر و همچنین بررسی رویکردها و اقدامات کلیساهای مسیحی در کشورهای بزرگ جهت آگاهی از اقدامات و بازسازی در الگوهای ساختاری و کارکردی مساجد
مجموع این اقدامات گام اولیه‌ای برای بازسازی جایگاه مساجد در چشم‌انداز آینده به شمار می‌رود که نیازمند برنامه‌ریزی راهبردی دقیقی است.

منابع

قرآن کریم.

- علی بن ابی طالب(ع)، امام اول (۱۳۷۹)، *نهج‌البلاغه*، گردآورنده: محمدبن حسین، شریف الرضی، مترجم، محمد دشتی، قم: مشهور.

ابن کثیر، عمادالدین (۱۴۱۹)، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.

ابن ماجه، ابو عبدالله محمد بن یزید (۱۹۷۵)، *سنن ابن ماجه*، تحقیق محمدفواد عبدالباقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

پایگاه اطلاع‌رسانی خبرگزاری شبستان (۱۳۹۵/۹/۵)، شناسه خبر: ۳۱۶۷۴۷.
خمینی، روح الله (۱۳۸۵)، *صحیفه امام*، جلد ۲۰، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
خمینی، روح الله (۱۳۸۵)، *صحیفه امام*، جلد ۱۲، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
ساسان، جعفر (۱۳۸۷)، *نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی*، فروغ مسجد، (مجموعه رهنمودهای مراجع تقلید، سخنرانی‌ها و مقالات برگزیده پنجمین همایش بین‌المللی هفته جهانی مساجد) قم: انتشارات ثقلین.

سایت خبری تحلیلی *تابناک*، <http://www.tabnak.ir/fa/news>

سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴.

شایگان، فریبا (۱۳۸۹)، *تبیین جامعه شناختی مشارکت مردم در مساجد*، تهران: انتشارات جامعه شناسان

صدوق، ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳)، *من لا یحضره الفقیه*، بیروت، دارالاضواء.
الولی، طه (۱۹۸۸/۱۴۰۹)، *المسجد فی الاسلام*، بیروت، دار العلم للملایین.
عباسی، رسول (۱۳۹۱)، *الگوی مدیریت اثربخش مسجد*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
حموش، مامون (۲۰۰۵/۱۴۲۶)، *السیاسه الشرعیه علی منهج الوحیین، القرآن و السنه الصحیحه*، دمشق.

ماوردی، ابی الحسن علی بن محمد بن حبیب (۱۹۹۶/۱۴۱۶) *الاحکام السلطانیه و الولات الدینیّه*، بیروت/ دمشق، المکتب الاسلامی.

مسلم، النیسابوری (۱۹۷۷/۱۳۹۷)، *صحیح مسلم*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
النسائی، ابو عبدالرحمن احمد بن شعیب، *سنن النسائی*، بشرح الحافظ جلال الدین السیوطی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

نوبهار، رحیم (۱۳۷۶)، *کوی دوست*، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.

نوری، حسین (۱۴۰۸)، *مستدرک الوسائل*، قم: مؤسسه آل‌البتیت.